

zerlik ve farklılıklara işaret etmiştir. Üsâme b. Münkız *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r*'inde, *er-Risâletü'l-Hâtimîyye* başta olmak üzere Hâtimî'nin üç eserinden faydalanmış, bunlardan *el-Hâlî ve'l-âtlî* ile *Hilyetü'l-muḥâḍara*'yı mukaddimesinde zikretmiştir. Ancak eserin "el-Hâlî ve'l-âkd" başlıklı bölümünde (s. 259-283), *er-Risâletü'l-Hâtimîyye*'nin mukaddimesi dışındaki metninin tamamını naklettiği halde bundan söz etmemiştir. Mütenebbî'nin Aristo'dan faydalanarak Yunan kültüründen etkilendiğini düşünen şarkiyatçıların yakından ilgilendiği *er-Risâletü'l-Hâtimîyye*, ilk defa Antûn Bûlâd tarafından *Râşidü Sûriye* adlı mecmuada (Beyrut 1868) kısmen neşredilmiştir. Daha sonra Mersafî'nin *el-Vesiletü'l-edebîyye*'si içinde (Kahire 1292) ve *et-Tuḥfetü'l-behiyye ve't-turfetü's-şehâye* adlı bir mecmuada yayımlanan risâleyi (İstanbul 1302) O. Rescher *Die Risâlet el-Hâtimîyye* adıyla Almanca'ya çevirerek yayımlamıştır (*Islamica*, 11/3, [1926], s. 439-473). Eseri Fuâd Efrâm el-Bustânî de neşretmiş (*Mecelletü'l-Meşrîk*, Beyrut 1931), bu neşrin ayrı basımı da yapılmıştır. İbrâhim ed-Desûkî tarafından *el-Münâzara beyne'l-Hâtimî ve'l-Mütenebbî bi-Medîneti Bağdâd* adıyla yayımlanan eseri (Ebû Saîd Muhammed b. Ahmed el-Amîdî'nin *el-İbâne 'an serikâti'l-Mütenebbî*'si içinde, Kahire 1961, s. 251-270), Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî "Muḍâhâtü şî'ri'l-Mütenebbî li-keîâmî Aristô" (*Mecelletü Külliyyeti's-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmîyye*, sy. 1 [Mekke 1393-1394], s. 203-272) ve Hasan Muhammed eş-Şemmâ "Münâzara beyne Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî ve'l-Hâtimî" (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb bi-Câmi'a-ti'Riyâd*, sy. 4 [Demmâm 1395-1396], s. 237-295) başlıkları altında neşretmişlerdir. 3. *Hilyetü'l-muḥâḍara* (fi şinâ'a-ti's-şî'r). Kudâme b. Ca'fer, İbn Kuteybe, Sa'leb ve İbnü'l-Mu'tez gibi daha önceki edip ve münekkîtlerin görüşlerini ihtiva eden, ayrıca onlardan farklı olarak serika konusuna da yer veren (İhsan Abbas, s. 256) şiir ve edebî tenkide dair önemli bir eser olup daha sonraki edip ve tenkitçiler için vazgeçilmez bir kaynak sayılmıştır. Hâtimî, bir antoloji olarak da kabul edilebilecek olan bu eserinde çeşitli şairlerden aldığı şiirleri incelerken edebiyat, şiir ve özellikle kasideyi yapıyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Onun bu görüşleri birçok edebiyatçı ve münekkît için bir mesnet teşkil etmiş, onlara yeni ufuklar açmıştır. Bundan dolayı *Hilye-*

tü'l-muḥâḍara telifinden hemen sonra tanınan ve aranan bir eser haline gelmiş, birçok müellif ondan nakiller yapmıştır. Meselâ İbn Reşîk *el-'Umde*'sinde, serika başta olmak üzere çeşitli konularda *Hilye*'den faydalanmış ve onun metodunu benimsemiştir. İbn Reşîk'in tenkit ve belâgat terimleri hususunda da *Hilye*'den çok faydalandığı görülmektedir. Buna rağmen *el-'Umde*, üslûbunun güzelliği sebebiyle *Hilyetü'l-muḥâḍara*'dan daha çok meşhur olmuştur. Eserin Hilâl Nâcî (Beyrut 1978) ve Ca'fer el-Kettânî (I-II, Bağdat 1979) tarafından iki neşri gerçekleştirilmiştir. Zekî Zâkir el-Ânî bu neşirlerdeki eksiklikler, hatalar ve eserin görülemeyen yazma nüshalarına dair bir makale yayımlamıştır (bk. bibl.). 4. *Sırrü's-şinâ'a*. Bir edibin bilmesi gereken hususlara dair olup Râgib Paşa Kütüphanesi'nde (nr. 1317) ve Kahire'de (Ma'hedü'l-maḥtûḫâti'l-Arabiyye, Edeb, nr. 841) yazma nüshaları bulunmaktadır. 5. *el-Emsâlü'l-meşhûre fi'l-hikemi'l-menşûre min neşâ'ihî Aristûtâlîs el-Hakîm* (Mektebetü'l-belediyye bi'l-İskenderiyye, nr. 2043; bk. Nebîl Reşâd Nevfel, s. 176). 6. *el-Hâlî ve'l-âtlî*. Günümüze ulaşmış olmadığı bilinmeyen eser şiire dair olup diğer eserlerindeki işaretlerden anlaşıldığına göre daha çok cinas, tûbak, istiare, işaret, teşbih, tebliğ ve tasdır gibi sanatları ele almaktadır. 7. *el-Hilbâce* (fi şifati's-şî'r). Vezir İbn Sa'dân (Hüseyn b. Ahmed) için yazılmıştır. Hâtimî, bu vezir için kötü sözler söyleyen birisinden kinaye olarak esere *el-Hilbâce* (ahmak) adını vermiştir. Yâkût *Mu'cemü'l-üdebâ'*'da bu eserden nakiller yapmıştır (XVIII, 157-159). 8. *er-Risâletü'l-bâhire* (*el-Muğassil*). Ebû'l-Hasan el-Bettî'nin meziyetlerine dairdir. 9. *Muḥtaşarü'l-'Arabiyye*. Nahivle ilgili bir eser olduğu kaydedilmektedir (*Muḍâhâtü şî'ri'l-Mütenebbî* [nşr. Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî], nâşirin mukaddimesi, s. 206). Müellifin bunlardan başka *el-Berâ'a*, *el-Mecâz*, *el-Mî'yâr ve'l-muvâzene*, *Münteza'u'l-aḥbâr ve maḥbû'u'l-eş'âr*, *'Uyûnü'l-kâtib*, *Vaḥatü'l-Edhem*, *Kitâb fi'l-luğa*, *er-Risâletü'n-nâciye* ve *Risâletü's-şarâb* gibi eserleri kaynaklarda zikredilmektedir.

Hâtimî hakkında Nebîl Reşâd Nevfel tarafından *Ebû 'Alî el-Hâtimî: efkârühü'n-naḫdiyye ve taḥbîkâtüh* adıyla bir çalışma yapılmış (bk. bibl.), eserde Hâtimî'nin edebî tenkit ve belâgat terimlerine dair görüşleri diğer edebiyat tenkitçilerinin görüşleriyle karşılaştırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hâtimî, *er-Risâletü'l-muḍâḥa* (nşr. M. Yûsuf Necm), Beyrut 1385/1965, neşredenin mukaddimesi, s. he-mim; a.mlf., *Muḍâhâtü şî'ri'l-Mütenebbî li-keîâmî Aristô* (nşr. Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî, *Mecelletü Külliyyeti's-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmîyye*, sy. 1, Mekke 1393-94 içinde), s. 230-272, ayrıca bk. neşredenin giriş, s. 203-229; Ebû Ali b. Muhassin et-Tenûhî, *Neşvarü'l-muḥâḍara ve aḥbârü'l-muzâker* (nşr. Abbûd eş-Şâlcî), Beyrut 1392/1972, III, 14, 26; V, 195; VI, 182; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese* (nşr. Ahmed Emîn - Ahmed ez-Zeyn), Kahire 1953, I, 135; Seâlibî, *Yetimetü'd-dehr*, III, 120-124; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 214; Üsâme b. Münkız, *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r* (nşr. Ahmed Ahmed Bedevî), Kahire 1380/1960, s. 8, 259-283; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XVIII, 154-179; İbnü'l-Kiftî, *İnbâḫü'r-ruvâ't*, III, 103-104; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 362-367; Süyûtî, *Buğyetü'l-uu'ât*, I, 87-89; *Keşfü'z-zunûn*, I, 670; II, 988, 1850, 1905; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 129; Zekî Mübârek, *en-Nesrü'l-fennî*, Beyrut 1934, s. 113; Sezgin, *GAS*, II, 488; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 569-572; G. J. H. Van Gelder, *Beyond the Line*, Leiden 1982, s. 82-89; İhsan Abbas, *Târîhu'n-naḫdî'l-edebî 'indel-'Arab*, Beyrut 1983, s. 253-270; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, II, 119-120; Yûsuf el-Bedî, *eş-Şubḫü'l-münbî* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Kahire 1994, s. 128-138; Nebîl Reşâd Nevfel, *Ebû 'Alî el-Hâtimî: efkârühü'n-naḫdiyye ve taḥbîkâtüh*, İskenderiye, ts. (Münşeâtü'l-maârif); O. Rescher, "Die Risalet el-Hâtimîyye", *Islamica*, 11/3, Leipzig 1926, s. 439-473; Hasan Muhammed eş-Şemmâ, "Münâzara beyne Ebi't-Ṭayyib el-Mütenebbî ve'l-Hâtimî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb bi-Câmi'a-ti'Riyâd*, sy. 4, Demmâm 1395-96/1975-76, s. 237-295; Zekî Zâkir el-Ânî, "Ḥavle Kitâbi Hilyetü'l-muḥâḍara li'l-Hâtimî", *el-Mevrid*, IX/3, Bağdad 1400/1980, s. 392-395; S. A. Bonebaker, "al-Hâtimî", *El' Suppl.* (Ing.), s. 361-362.

ZÜLFİKAR TÜCCAR

HATİP

(bk. HİTÂBET; HUTBE).

HATİP EBRUSU

(bk. EBRU).

HATM

(bk. TAB'-ı KALB).

HATM-i HÂCEGÂN

(ختم خواجگان)

Nakşibendiyye tarikatının özellikle Hâlidîyye kolunda uygulanan bir zikir şekli.

Başında ve sonunda okunan Fâtiha sûresi Kur'an'ın özeti ve hatmedilmesi gibi sayıldığı için bu zikre hatm-i hâcegân denilmiştir. Eski Nakşibendî kaynaklarında

temas edilmeyen hatm-i hâceğânın kimin tarafından başlatıldığı bilinmemektedir. Bu zikirden ve uygulama şekillerinden, tesbit edilebildiği kadarıyla ilk defa Abdullah Salâhî Uşşâkî (ö. 1196/1782) *İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân ez Envâr-ı Hatm-i Hâceğân* adlı eserinde bahsetmiştir. Bu esere göre hatm-i hâceğân üç değişik şekilde uygulanmaktadır. Birinci tertipte sırasıyla besmele ile birlikte yedi defa Fâtiha, 100 salavat, yetmiş dokuz defa besmele ile birlikte İnşirâh sûresi, 1001 besmele ile birlikte İhlâs sûresi, sonra tekrar 100 salavat ve yedi defa besmele ile birlikte Fâtiha sûresi okunup dua edilir. Ardından üç defa daha salavat getirilir. İkinci tertipte 1001 İhlâs, sonra yedi Fâtiha, 100 salavat okunup dua edilir. Üçüncü tertip ise birincisi gibidir; sadece yetmiş dokuz adet İnşirâh sûresi 1001 İhlâs sûresinden önce değil sonra okunur. Her üç tertipte de hatm-i hâceğâna başlanmadan önce yedişer defa istiğfar ve salavat getirilip ardından tarikat silsilesinde yer alan şeyhlerin ruhları için bir Fâtiha okunur. Salavatın "Allâhümme sallî alâ seyyidînâ Muhammedin ve alâ âli seyyidînâ Muhammedin bi-adedi külli zerretin elfe elfi merretin" şeklinde okunması tavsiye edilmiştir (Abdullah Salâhî Uşşâkî, vr. 74^b-75^a, 83^a).

Nakşibendî-Hâlidî kaynaklarında yukarıdaki tertiplerden biri esas alınmış olmakla birlikte bazı küçük farklılıklara da rastlanmakta, meselâ zikrin başında okunan yedi adet salavat için üç ile yirmi beş arasında değişen farklı sayılar verilmektedir. Sonunda bir defa salât-ı münçiyeye okunan şekli de vardır. Ayrıca İhlâs sûresinin 1000 adet okunduğu tertipler de kaydedilmiştir.

Bazı kaynaklarda hatm-i hâceğânın değişik sayılar ihtiva eden kısa şekillerine de yer verilmiştir. "Hatm-i hâceğân-ı sagîr" denilen şekilde yirmi beş istiğfar, yedi Fâtiha, otuz üç salavat ve Nakşibendî-Hâlidî silsilesi okunduktan sonra yedi Fâtiha, 100 salavat, 500 "yâ bâkî ente'l-bâkî" duası, 100 salavat okunur, yedi Fâtiha daha okunduktan sonra hatm-i hâceğân duası yapılır (Es'ad es-Sâhib, *Nûr-ı Hidâye*, s. 23; Muhammed el-Hânî, s. 114). Hatm-i hâceğân her gün sabah akşam iki defa uygulanır; bu mümkün olmazsa pazartesi ve cuma yahut salı ve cuma günleri olmak üzere haftada iki defa yapılması da yeterli görülmüştür.

Kısaltılarak "hatme" diye de anılan hatm-i hâceğânın değişik şekillerde icra edilmesi ve virdlerin belli sayılarda okun-

masının ayrı ayrı sebepleri olduğu belirtilmektedir. Fâtiha'nın yedi defa okunması yedi âyet olduğu içindir. Sonunda tekrar okunmakla "seb'u'l-mesânî" olur. Birinci tertipte sûrelerin Fâtiha, İnşirâh, İhlâs şeklinde sıralanması Kur'an'daki sıraya uygunluk için, ikinci tertipte salavatın Fâtiha'dan sonra okunması, iki salavat arasında yapılan duaların makbul olacağına dair bir rivayet bulunmasından dolayıdır. Birinci ve üçüncü tertiplerde duadan sonra salavatın getirilmesi de aynı sebeptir. Üçüncü tertipte İnşirâh sûresinin İhlâs'tan sonra okunması İnşirâh sûresinde cemâl sıfatı galip olduğu içindir; ayrıca sûre duaya daha yakın okunarak Allah ile ünsiyet sağlama ve bu şekilde duanın kabul edilmesini kolaylaştırma amacı güdüldü (Abdullah Salâhî Uşşâkî, vr. 75^b-76^b).

Hatm-i hâceğâna Nakşibendiyye'nin özellikle Hâlidîyye kolunda büyük önem verilmiştir. Hatm-i hâceğân toplu veya münferit olarak yapılabilir; toplu olarak yapılıyorsa şeyh yahut onun izin verdiği bir kişi tarafından icra edilir. Zikir yapılan mahallin kapıları kapatılır, dervişler abdestli olarak sakın ve huzurlu bir ortamda diz çöküp halka halini alırlar. Nakşibendiyye'den olmayanlar (bazı Hâlidî kaynaklarına göre Nakşibendî-Hâlidî olmayanlar) ve çocuklar halkaya alınmaz. Çok sayıda sûre ve salavatın okunması fazla zaman alacağından bunlar zikre katılanlara belli miktarlarda taksim edilir. Şeyh veya ondan izin alan kişi okunacak olan virdleri sırası geldikçe yüksek sesle bildirir. Dervişler bunları alçak sesle okurlar. Zikrin başında okunan Fâtiha sûrelerini hatmi yaptırımla birlikte sağdan yedi kişi, sonunda okunan Fâtiha sûrelerini ise hatmi yaptıran hariç soldan yedi kişi okur. Nakşibendiyye'deki "vukûf-i adedî" ilkesine göre tesbit edilen sayılara titizlikle uyulur. Ayrıca zikir boyunca râbitaya ve vukûf-i kalbî ilkesine de riayet edilerek gözler kapalı tutulur, büyük şeyhlerin ruhaniyetlerinin zikre katıldığı düşünülür. Sonunda bir kişi aşr-ı şerîf okur, dua yapılır, hâsıl olan sevap Hz. Peygamber'in, sahâbe-i kirâmın, bütün nebîlerin ve velîlerin, özellikle silsile ricâlinin ruhlarına bağışlanır.

Hatm-i hâceğânı tek başına yapmak isteyen sâlik abdest alıp temiz bir mahalde kibleye doğru dönerek diz çöker ve yuvarakda belirtilen şekliyle hatmi yapar. Ancak bunun için izni olması gereklidir (Es'ad es-Sâhib, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlidî*, s. 278-279; Nasrullah Bahâî, s. 90-91).

BİBLİYOGRAFYA :

- Abdullah Salâhî Uşşâkî, *İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân ez Envâr-ı Hatm-i Hâceğân*, Süleymaniye Ktp., Mihrîşah Sultan, nr. 206, vr. 74^b-83^b; Süleyman Şeyhî, *Risâle-i Etvâr-ı Hâceğân*, İÜ Ktp., TY, nr. 2242, vr. 71^b-72^b; *Hatm-i Hâceğân*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 1501, vr. 25^a-29^a; a.e. (Ni'metullah b. Ömer, *Risâletü'l-Medîne* içinde), a.y., Osman Ergin, nr. 281, son iki varak; a.e., Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2684, vr. 15^b-16^b; a.e., İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 376, s. 27; Mehmed Râif Efendi, *Mizânü's-sülûk*, İstanbul 1300, s. 24-25; a.mlf., *Mekâsîdü't-tâlibîn* (haz. Abdülkadir Dedeoğlu), İstanbul 1976, s. 107-108, 161-164, 187-188; Es'ad es-Sâhib, *Nûr-ı Hidâye fî sırrı'r-râbita ve't-teveccüh ve hatmi'l-hâceğân*, Kahire 1311, s. 23, 71-72; a. mlf., *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlidî* (haz. Dilâver Selvi - Kemal Yıldız), İstanbul 1993, s. 203, 278-282; Süleyman Zühdi, *Mecmû'atü'l-Hâlidîyyeti'n-Nakşibendiyye*, İstanbul, ts., s. 6; Nasrullah Bahâî, *Risâle-i Bahâiyye*, İstanbul 1328, s. 90-92; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin*, İstanbul 1984, s. 274 vd.; Abdülmecid el-Hânî, *es-Sa'âdetü'l-ebediyye fî mâ câ'e bihi'n-Nakşibendiyye*, İstanbul 1986, s. 14-18; Muhammed el-Hânî, *el-Behcetü's-seniyye fî âdâbi't-tarîkati'l-âliyyeti'l-Hâlidîyye*, İstanbul 1989, s. 61, 114; Muhammed İhsan Oğuz, *Tasavvuf Yolunda Manevî Cihad*, İstanbul 1993, s. 65-68, 211-215 (Nakşî-Hâlidî Şeyhi Seyyid Ahmed Çapaçûfî'nin hatm-i hâceğân tarifi); Madelain Habib, "Some Notes on the Naqshbandi Order", *MW*, LIX/1 (1969), s. 45-46.

REŞAT ÖNGÖREN

HATM-i NÜBÜVVET

(ختم النبوة)

Hz. Muhammed'in gelişiyle nübüvvetin sona erdiğini ifade eden bir tabir.

Sözlükte "bir şeyi tamamlayıp sona erdirmek; mühürlemek" anlamlarına gelen **hatm** ile "Allah'tan haber verme" mânasındaki **nübüvvet** kelimelerinden oluşan **hatm-i nübüvvet** (**hatmü'n-nübüvve**) tamlaması Allah ile kulları arasındaki elçilik görevinin sona erdiğini belirtir.

Hatm-i nübüvvet İslâm öncesi dinlerde de söz konusu edilmiştir. Yahudilik'te Malakî'nin son peygamber olduğuna inanılır. Bununla birlikte bu dinin kutsal metinlerinde yeni bir peygamberin geleceğine işaret eden ifadeler de (meselâ bk. Tesniye, 18/18; Malakî, 3/1; 4/5) mevcuttur (bk. BEŞÂİRÜ'n-NÜBÜVVET). Hıristiyanlık'ta Hz. İsa'nın beklenen Mesîh olduğuna inanıldığı için ondan sonra bir peygamberin gelmeyeceği kabul edilir. Ancak Ahd-i Cedîd'de İsa'nın, "Ben de babaya yalvaracağım ve o size başka bir parakleti, hakikat ruhunu verecektir, tâ ki daima sizinle beraber olsun" (Yuhanna, 14/15-